

Типологија пољске средњовековне књижевности

При проучавању старијих периода књижевности једног народа поставља се питање шта улази у њен корпус. Начелно треба разграничити питање *писмености* и *књижевности* у ужем смислу.

Писменост и споменици писмености нису нужно и књижевна дела, дела уметности речи. Под књижевним делом подразумеваћемо текст са израженом естетском функцијом. Пољски термин *piśmiennictwo* користи се данас за обележавање старе књижевности, оне чија функција није нужно пројектована као естетска. И, заправо, почеци пољске националне књижевности биће везани за *неочекиване* продоре естетског у текстовима с неком другом функцијом.

Бавимо се следећим темама:

- а) пољска национална књижевност и питање књижевног језика,
- б) књижевни оптицаји, посебно усмена традиција,
- в) питање периодизације књижевног развоја,
- г) питање доминантног стила и поетике и
- д) родови и врсте пољске средњовековне књижевности.

а) Пољска национална књижевност и питање књижевног језика

У условима када, при преласку из фазе усмености у фазу писмености, потенцијални књижевни ствараоци нису ни припадници пољског народа, нити ствараоци на народном језику, поставља се питање – шта је то *пољска* национална књижевност?

– да ли су то искључиво списатељи који су своја дела писали на пољској територији?

– да ли су то они у чијим су делима третиране пољске теме?

– да ли су то и латинска дела Пољака који су живели и стварали у другим срединама?

– да ли су то сви текстови у којима се јавља пољски народни језик?

Питања је много и иза сваког се крије озбиљан аргумент.

А одговор на њих је углавном незадовољавајући: с временом је створена конвенција – нека врста условног канона – књижевноисторијског опсега пољске националне књижевности, по којем су у њега ушла нека латинска дела странаца који су стварали у Пољској (а нека, напротив, нису), нека дела Пољака настала далеко од Пољске, као и, разуме се, сва она написана на народном језику...

Тако ће се, на пример, за почетак историје пољске књижевности сматрати *Пољска хроника* једног анонимног латинског ствараоца-странца с почетка XII века, док ће се дела с пољском тематиком Немца Бруна из Кверфурта (св. Бонифација, „апостола руске земље“) из XI века спомињати као суштински везана за пољску књиж., али неће се тврдити да је она започињу. С друге стране, некако је у орбити око пољске књижевности био латински *Молитвеник* кнегиње Гертруде из XI века, пољске принцезе удате за кијевског кнеза Изјаслава Јарославовича, која је практично била прва списатељица с пољским коренима...

б) Књижевни оптицаји, посебно усмена традиција

Језичка разноликост текстова и различитост њихових стилских регистара повлачили су за собом различитост њиховог књижевног оптицаја и деловања.

Латинска дела стварала је и конзумирала интелектуална елита и слој образованих људи – од челника црквене и државне хијерархије до краковских студената, па и чак путујућих забављача.

Дела на пољском језику могла су, с друге стране, да допру до већине реципијената без обзира на степен образовања и чак писменост; у том погледу њихов се друштвени оптицај може одредити као популаран.

Основни облик ширења књижевних дела била је *усмено посредовање* у облику гласног изговарања хорске или соло песме, мелорецитације или рецитације напамет. Црквене песме свештеници су често записивали у својим проповедничким белешкама да би њиховоме тексту учили вернике и певали их заједно током службе.

Фази писмености претходила је фаза усмености. Реч је о народној усменој традицији чије је хронолошке границе немогуће одредити. Зна се само да се Црква беспштедно борила с паганским слојевима народне културе – што подразумева пре свега усмену традицију – још у другој половини XV века.

Поједини записи фолклорних текстова не могу помоћи у реконструкцији претхришћанског или средњовековног пољског фолклора, али могу недвосмислено указивати на његово постојање.

Мноштво форми усменог стваралаштва – заједно с целокупном претхришћанском традиционалном културом, веровањима, магијским ритуалима, обредима и музиком – били су данак који је пољска култура платила при преласку из фазе усмености у фазу писмености. Католичко свештенство, најпре, као што знамо, и етнички – не само идеолошки – туђе, систематски је прогањало и брисало из сфере обичајности својих верника све што би их могло подсећати на паганство.

Покушаји реконструкције пољске средњовековне фолклорне традиције стају, отприлике, на констатацији како је морала постојати меличка поезија, засигурно праћена плесом и музичким инструментима, мелорецитативна и рецитативна епика, такође, може бити с инструменталном пратњом. Сведочанства из XII и XIII века говоре о „веселим девојачким песмама“, гозбеним песмама (здравицама), тужбалицама, обредним песмама везаним за најразличитије прилике (годишњи природни циклус, пољски радови, свадба итд.). Традиционална претхришћанска народна култура морала је генерисати и посредовати легенде и бајке; њихови трагови – нарочито кад је реч о предањима о настанку државе и кнежевске династије – делимично су сачувани у латинским хроникама, о чему ће касније бити речи.

Како било, у средњем веку у пољској култури усмени (књижевни) оптицај обухватао је како корпус латинских, тако и пољских текстова, али и традиционално усмено стваралаштво, при чему би се могло говорити о некаквој изнуђеној коегзистенцији.

Тек је масовнији продор штампе у првој половини XVI века суштински променио и књижевни оптицај, тј. (колективно) слушање заменио (индивидуалним) читањем. Ту отприлике почиње књижевна комуникација какву познаје савременост.

в) Питање периодизације књижевног развоја

Тереса Михаловска (Teresa Michałowska) – аутор фундаменталне монографије о пољској књижевности средњег века (*Średniowiecze*) – разликује три раздобља:

- I – до краја XII в., које карактерише апсолутна доминација латинитета;
- II – XIII и XIV в., у којем драматично расте број Пољака међу латинистима, а и јављају се најстарија сачувана дела на народном језику;
- III – од почетка XV в. до краја епохе, када је у књижевном узусу успостављена равнотежа између латинског и пољског.

Треба напоменути да је коегзистенција пољског с латинским трајала све до XVIII в.

Овом периодизацијом Т. Михаловске користићемо се и ми.

г) Питање доминантног стила и поетике

Свака формативна епоха у развоју књижевности издвојена је по неком стилском принципу, односно по доминацији једне *естетске нормe* (Јан Мукаржовски). Наш теоретичар књижевности Драгиша Живковић увео је у оптицај термин *стилска формација*.

Шта је, дакле, *естетска норма* или *стилска формација* средњовековне пољске књижевности?

Одговор није једнозначан, а покушао је да га пружи пољски историчар књижевности из XX века Јулијан Кшижановски (J. Krzyżanowski) дефинишући доминантну стилску формацију као *алегоризам*.

При томе се Кшижановски позива на дефиницију алегорије: „појединачни мотив или развијени комплекс мотива (појава, лик, догађај, фабула) који изван дословног значења и непосредног исказа поседује додатно значење – препуштено домишљању читаоца или шифровано од стране аутора“. Објашњење алегорије, ако га није дао аутор, захтева извесну ерудицију, нпр. познавање митологије, Библије, књижевне топике, конвенција ликовног представљања, иконографије итд.

Кшижановски каже: „У вези с теолошком оријентацијом епохе овај захват који се заснива на изражавању идеја, апстрактних појмова помоћу конкретне

вербалне слике, доступне чулима, допуштао је да се на језик књижевности преведу, оживе и рашире догматске и моралне истине“.

Алегорија је, дакле, по Кшижановском, стилска стратегија епохе, и то не само у сфери књижевности, већ целокупне средњовековне духовне културе.

Тереса Михаловска – иако у основи не оповргава овај став, већ га само релативизује – залаже се за ширење семантичког поља термина „средњи век“ (średniowiecze), тако да он покрива истовремено културноисторијску епоху и комплекс особина које доминирају у књижевности. Сажетак њених идеја:

Темељ књижевног правца који је тако назван („средњи век“) било је хришћанство, схваћено не само као теолошко-филозофски систем, већ као ментални став који је проистицао из религије, а који је повезивао ствараоце и кориснике књижевности имплицирајући хришћанску визију света.

Основни опсег тема и књижевних образаца узимао се из Библије (нарочито из Псалтира, Песме над песмама и Новог завета), апокрифа, списа Отаца Цркве, хагиографија и литургије. Световну књижевност Запада инспирисала је првенствено историографија, витешка епика, извесни облици лирике, есхатолошка поезија, као и тзв. сталешка, дворско-панегиричка и пригодна.

Хришћански поглед на свет наметао је визију света засновану на дуализму материје и духа – чулне и натчулне стварности, градуалистичком поретку бивства који намеће створеном свету вертикалну и хијерархијску структуру. Видљиви свет био је мање савршен од невидљивог. Једна од главних појмовних категорија средњовековне књижевности било је, отуд, супротстављање „земаљског“ и „небеског“, онога што је „доле“ и онога „горе“.

Чулна и натчулна сфера не само што су коегзистирале, већ их је прожимала дубока веза у којој је „видљиво“ имало улогу знака оног „невидљивог“. Ову често интуитивно потенцирану везу развијали су средњовековни филозофи. Хуго од св. Виктора је, на пример, видљиви свет поредио с књигом написаном божјом руком. Св. Бонавентура ишао је и даље: све ствари нека су врста језика, а свет књига из које је човек у стању да прочита духовне садржаје које му Бог објављује, те се спознајно може приближити самој суштини Творца...

Уверење о знаковној природи видљивог битка (visibilia) у односу на невидљиви (invisibilia) погодовало је оперисању уметничким средствима која су

подразумевала два нивоа семантичке структуре. Алегорија која је доминирала у књижевности Запада, у Пољској је имала ограничени карактер. У делима се срећу различите персонификације (нпр. Отаџбине, Разборитости, Радости, Туге, Слободе), поједине алегоричке слике (нпр. усамљеног морепловца на броду који плови валовитим морем – као обележје овоземаљског живота), као и богата симболика из животињског (змија, пеликан, једнорог...) или биљног света (ружа, љиљан), симболика боја (бела, црвена, зелена) или бројева.

Егзистенцијална проблематика везивала се доминантно за ситуацију Човека (Номо) суоченог са смрћу. Човек, састављен од душе и тела ситуиран је по правилу на граници чулног и натчулног, а истовремено између вечности и времена.

Из хришћанског погледа на свет проистакао је и систем етичких вредности, а књижевност средњег века служила је управо његовом пропагирању, а тиме и саме вере.

Једна од тих вредности био је хероизам, јунаштво које је проистацало из жртвовања личног у корист вишег добра. Појавни облици су били различити; једно је „Христов војник“ (miles Christi, athleta Christi), светитељ, било да одабира аскезу, добровољно сиромаштво, или пак физичку патњу и смрт за веру (мученик), а друго – врли витез-хришћанин (ратник, војсковођа или владар) који брани отаџбину. Чин жртвовања властите личности вишем добру увек је био чин свесног избора: лична добробит у корист општег добра, људски у корист Божјег циља, стремљење привременој личној добробити у корист вечне среће...

д) Родови и врсте пољске средњовековне књижевности

Набројаћемо и објаснити књижевне родове и врсте, па и неке жанровске варијетете, иако се, наравно, у даљем излагању нећемо заустављати на конкретним текстовима који би свим тим жанровима припадали.

Средњовековна пољска књижевност на латинском и народном језику познаје сва три традиционална рода:

- *лирику*,
- *епику* и
- *драму*.

Познаје и оба традиционална облика књижевног изражавања:

- поезију и
- прозу.

Тешко је рећи који је од ова два облика књижевног изражавања био доминантан, поготово у светлу књижевних опција, јер по броју (сачуваних) текстова превагу односи *проза*, али *поезија*, нарочито литургијска, допирала је до већег броја људи.

По *тематизи*, дела која припадају различитим родовима деле се на две опште категорије:

- **сакрална** („црквена“, „верска“) и
- **профана** (световна).

Врсте (жанрови) *сакралне* књижевности

1) **Хагиографија** (од *ἅγιος* = свети) – житије, биографија хришћанских светитеља и мученика (у прози).

Жанровски варијетети хагиографске књижевности јесу:

- **легенде** (од *legenda* = оно што ваља прочитати) – литерарне варијације чудесних животописа светитеља, често у стиху; позната је нпр. *Легенда о св. Алексију* на пољском језику у препису из XV века.
- **acta martyrum** – судски списи о прогонима хришћанских великомученика; често се називају и *gesta*; литерарне обраде ових садржаја зову се и *passiones* (пације), а могу бити у поезији и прози.

2) **Апокриф** или апокрифни спис – неканонска књига библијске тематике, која је забрањена од црквених власти и углавном тајно ширена.

3) **Молитвена проза** – разноврсне молитве које не спадају у црквени канон; (пример: *Гертрудин молитвеник* из XI в.)

4) **Проповеди** – прозна беседничка дела црквено-поучног карактера; од краја XIII в. и на народном језику, и то:

- **хомилије** – тумачења одломака Светог Писма који се читају одређеног дана према црквеном календару;
- **егземпла** (*exemplum* = пример, узор) – кратка прозна форма, чија фабула илуструје морализаторске закључке у проповедима, било да је реч о позитивним или негативним примерима. Најчешће из Библије.

5) Литургијска поезија

- **секвенције** – певане после акламације „Алилуја“ у литургији
- **химне**

Секвенције и *химне* никад нису потицале из канонских текстова, већ су по правилу плод индивидуалног стваралаштва њихових знаних или анонимних аутора.

6) **Библијска проза** (ритмизована) – преводи псалама, Новог Завета.

7) **Литургијска драма** – визуелно представљање литургијских садржаја, али неvezано за литургијски канон; издвојили су се облици:

- **мистерија** (*misterium*) – претежни облик средњовековне религиозне драме, односно сценски прикази, живе слике Старог и Новог Завета
- **миракула** – драматизација чудесних догађаја из живота Богородице, светитеља и великомученика
- **моралитет** – алегоријска драма XIV и XV в. чији је циљ морална поука, у почетку спор око људске душе (*психомахија*) – човек уопште, било ко и било који, постављен између неба и пакла; избор животног пута...

Врсте (жанрови) профане књижевности

1) Хроника – историографски жанр (хронограф у византијској традицији), који је у средњовековној пољској књижевности био међу најпродуктивнијим и књижевно најинтересантнијим. Има више жанровских варијетета, од којих је доминантно хронолошки распоређено излагање историјских (и, дакако, неисторијских) података. Позната су и распрострањена – **геста** (дела краљева и кнежева). Узор су им била античка *Gesta Romanorum*.

Хронике су се развиле из **анала** – кратких записа без књижевне вредности (roczniki).

2) Средњовековни еп

- **роман** – епско дело у стиху или прози; потиче из француске традиције, али се ослања и на антику (тријада: роман о Теби, Енеји и Троји), али и на легенде других народа – келтске (краљ Артур, Тристан и Изолда, потрага за светим гралом)...
- **александриде** – фантастичне биографије Александра Великог
- **витешки роман** – који потиче од *chansons de geste* и има различите циклусе: краљевски (војничка дела Карла Великог, *Песма о Роланду*), о крсташким ратовима и др.

3) Световна латинска поезија. Започео ју је у XII в. Гал Аноним у својој *Хроници*. Њен тематски дијапазон веома је широк – од узвишених, војничких/витешких до љубавних, па чак и скаредних песама.

4) Световна поезија на пољском језику такође је веома разнолика: од филозофско-поучне тематике (размишљања о смрти и проживљеном животу) до друштвених питања.

5) Интермедијум (интерлудијум) = „нешто између“ – кратко сценско дело, обично комичног карактера, играно између главних делова основне представе – између мистерија, миракула или моралитета. Уносили су профане елементе у литургијску драму, сатиру, пучки хумор и увод су у пучко позориште XVI века...